

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ м. КИЄВА у другій половині ХІХ ст.

У статті розповідається про життєвий рівень населення м. Києва у другій половині ХІХ ст. На основі аналізу джерел та наукової літератури доводиться, що добробут державних службовців був набагато кращим порівняно з іншими верствами населення.

Ключові слова: життєвий рівень, добробут, соціальна стратифікація.

Історія вивчення еволюції добробуту здавна привертала увагу професійних дослідників. Разом з тим, якщо аналізу політичних процесів на українських землях Російської імперії присвячена значна кількість наукових праць, то питання життєвого рівня різних верств населення зазвичай залишалися поза увагою переважної більшості авторів. Крім того, слід зазначити, що в сучасних непростих умовах українського державотворення питання впровадження ефективних заходів соціальної політики для досягнення гідного життєвого рівня та розширеного відтворення різних верств населення мають неабияку актуальність. На нашу думку, вивчення історичного досвіду з цієї проблеми в минулому дасть можливість ефективно здійснювати відповідні заходи у соціальній сфері в нинішній час.

Саме тому метою нашого дослідження є вивчення еволюції життєвого рівня населення м. Києва у другій половині ХІХ ст. Слід зазначити, що сучасна гуманітарна наука не має єдиного підходу стосовно визначення категорії рівня життя. На думку українських учених, основною стратегічною метою політики держави «має бути створення умов для якісного життя та всебічного розвитку людини»¹.

Варто зазначити, що визначення рівня життя в минулому є надзвичайно складним, адже важко вести мову про стандарти якості життя та всебічний розвиток людини у другій половині ХІХ ст. У даній студії особливу увагу приділено аналізу життєвого рівня представників інтелігенції, чиновництва та правоохоронних установ м. Києва, оскільки це питання найменш розроблене у вітчизняній історіографії.

Розглядаючи загальний стан зайнятості населення м. Києва, перш за все необхідно розібратись у його соціальному й професійному складі. Загально-відомо, що міську верхівку становили великі власники нерухомості, значні торговці й підприємці, вищий особовий склад царської армії, вище духовенство, а також великі чиновники державної служби, професорський склад університетів та ін. Цікавим є те, що надзвичайно багатих людей було небагато.

Ось, наприклад, досить значне майнове становище обіймали київські генерал-губернатори та військові і цивільні губернатори². Загалом губернатори у середині XIX ст. щорічно візували або підписували до 100 тис. документів, тобто по 270 вхідних і вихідних паперів за день. Якщо на кожну справу він витрачав хоча б по 1 хвилині, то це складало 4,5 години на день³.

Тривалість робочого дня найзаможніших киян була невизначеною, тому важко встановити її співвідношення з прибутками і рівнем добробуту. На нашу думку, досягти міцного фінансового становища переважна більшість з них самотійно не могла, а отримала своє багатство у спадок. Лише одиницям вдавалося в результаті своєї діяльності досягти досить значного рівня доходу. Не випадково у XIX ст. у Російській імперії з цього приводу жартували: «Хто бажає збагатитися за рік, як свідчить мудра італійська приказка, повинен бути повішеним через півроку»⁴.

Серед промислових робітників після реформи 1861 р. нормою був 12-годинний робочий день. Разом з тим його тривалість напряду залежала від типу виробництва. Необхідно вказати, що тривалість робочого часу на підприємствах влада не контролювала. Відсутнім був механізм притягнення до відповідальності роботодавців за понаднормове збільшення робочого часу працівників. Крім того, робітники страждали від травматизму та професійних хвороб. Так, серед кравців від туберкульозу з кожних 100 вмирало 48, а серед шевців з 100 помирало 49⁵.

Найвищі київські імперські посадовці, зазвичай, мали досить високе грошове утримання. Так, приміром, у середині XIX ст. київський, волинський і подільський генерал-губернатор Д. Бібіков протягом року за кошторисом отримав 6575 руб. (з них за генеральський чин — 1430 руб., за звання сенатора — 1143 руб., столових грошей за звання генерал-губернатора — 3431 руб. і на утримання будинку — 571 руб.)⁶.

Досить високою була зарплата в університетській професури. Так, якщо столичний професор у середині XIX ст. отримував 5000 руб. на рік, то київський у провінційному університеті отримував приблизно 333 руб. на місяць⁷. Кваліфікований інженер у м. Києві в кінці XIX ст. отримував від 800 до 1800 руб. на рік⁸.

Ціни у Київській губернії згідно статистичних даних середини XIX ст., були наступними: льоха — 1,5 руб. сріблом; вівця — 2; четверть⁹ жита — 1,94; пшениці — 2,28; гречки — 1,88; бочка меду — 40 коп.; відро вина пінного міцністю від 16,66 до 20 градусів — 1,75 руб.; відро вина трипробного міцністю не менше 25 градусів — 2,1; спирт — по 7 коп. за кожний градус, відро в 65° — 4,55 руб.; 85° — 5,95; 96° — 6,72; фунт масла вершкового або голландського сиру — 15–20 коп.; 2-х пудова діжка сиру — 1,2–1,5 руб.; риба — 9 коп. за кг; пуд яловичини — 1,1 руб.; сала — 3 руб.¹⁰

Відповідно, на свою місячну заробітну плату в м. Києві професор міг придбати собі (або, або): отару в 166 овечок; 222 свині; 171 четверть жита; 145 четвертей пшениці; 832 бочки меду; 166 відер вина міцністю в 25°; 1660 фунтів масла коров'ячого або сиру голландського; 111 пудів сала; 3700 кг риби; 444 пуди сиру та ін.

Якщо сільськогосподарському найманому робітникові за рік платили 10 руб. та ще 6–7 руб. на одяг при хазяйському харчуванні¹¹, то, зробивши відповідні підрахунки, бачимо, що заробітна плата київського професора в цей період перевищувала більш ніж у 20 разів утримання сільськогосподарського робітника, а якщо врахувати відсутність оподаткування на працю викладачів, то ця різниця в оплаті буде ще більшою¹².

Штатні розписи гімназій і дворянських училищ м. Києва засвідчують, що заробітна плата представників освітянської сфери була досить диференційованою і залежала від таких факторів, як чин, посада, рівень освіти, викладацький стаж та ін. У середині XIX ст. вона становила від 200 до 750 руб. на рік¹³. Відповідно, асортимент та обсяги споживання людей, які обіймали ці посади, були різними. Приміром, якщо директор Київської гімназії на свою місячну заробітну плату в 70 руб. міг придбати (або, або): 35 четвертей жита; 233 пуди пшениці¹⁴; 33 пуди сала; 63 пуди яловичини¹⁵; то вчитель малювання, креслення та краснопису повітового училища у місяць заробляв близько 17 руб., на які він міг придбати 8 четвертей жита; 56 пудів пшениці; 5 пудів сала; 16 пудів яловичини.

Разом з тим у педагогічних училищах за кожного з учнів, який успішно склав іспити, учитель, котрий його підготував, отримував від училищної ради 120 руб., а підготовлений учень міг бути прийнятий на посаду помічника учителя¹⁶.

На кінець XIX ст. у Київському університеті св. Володимира ситуація з оплатою праці професорсько-викладацького складу була наступною. Так, професор С. Ананьїн за 5 лекційних занять на тиждень отримував 8000 руб., а разом з доплатами 10 800 руб. на рік. Інший професор за 6 занять на тиждень отримував 12 800 руб. на рік; за 4 заняття — 8800 руб.; за 8 занять — 16 800 руб. Подібна ситуація була і з оплатою праці доцентів¹⁷. Кваліфікований інженер у м. Києві в цей період отримував від 800 до 1800 руб. на рік¹⁸.

Ціни на харчові продукти на київських ринках у другій половині XIX ст. були такими: яловичина 1-го сорту 1 фунт — 9 коп.; 2-го — 7; телятина — 8; баранина — 7; масло вершкове — 30; олія соняшникова — 15; сало свине — 20; сир свіжий — 10; борошно пшеничне 1-го сорту пуд — 2,8 руб.; 2-го — 2; житне — 85 коп.; 100 яєць — 1 руб.; курка — 35 коп.; гусак — 1,5 руб.¹⁹

Відповідно, навіть найменш оплачуваний київський інженер на свою місячну заробітну плату міг придбати собі (або, або): 44 гусаки; 190 курей; майже 24 пуди пшеничного борошна або ін.

Не менше зацікавлення викликає матеріальне утримання професорсько-викладацького складу університету св. Володимира після виходу їх на пенсію. Так, у 1888 р. заслужений понадштатний ординарний професор по кафедрі чистої математики дійсний статський радник М. Ващенко-Захарченко, який був кавалером орденів св. Анни 1 та 2 ступенів, св. Станіслава 1 та 2 ступенів, св. Володимира 3 ступеня отримував пенсії 3000 руб. та нагородних 1200 руб. Всього 4200 руб. на рік²⁰.

Однак необхідно визнати, що не в усіх київських професорів було таке значне утримання. Приміром, на медичному факультеті університету св. Воло-

димира ординарний професор протягом року отримував: жалування — 2400 руб.; столових — 300 руб.; квартирних — 300 руб. Всього 3000 руб. на рік²¹. Невисоким було грошове утримання і у виконуючих обов'язки професорів. Так, в.о. екстраординарного професора мав грошове утримання 1600 руб. та столових і квартирних грошей по 200 руб. Всього — 2000 руб. на рік²².

Викликає зацікавленість і динаміка грошового утримання чинів київського поліцейського відомства в середині XIX ст. Загалом на утримання двох столів поліції виділялося близько 2 тис. руб. на рік, враховуючи жалування столоначальників по 180 руб. на рік кожному. У 1854 р. на утримання штату київської поліції вже було витрачено 32 702 руб. 76 коп.²³

Після проведення в 60-х роках XIX ст. у Російській імперії поліцейської реформи в багатьох містах підросійської України річне утримання городничих не перевищувало 280 руб., дільничних приставів — 57, а квартальних наглядачів — 36. Останні отримували менше рядових пожежників, яким платили додатково 5–10 руб. на квартиру, одяг і продовольство. Утримання міської поліції було меншим, ніж земської. У 1859 р. після об'єднання поліції в м. Києві були встановлені наступні річні грошові виплати для її службовців: міським наглядачам — по 150 руб. сріблом та забезпечення квартирою; становим приставам — 300 руб. утримання та по 50 руб. на канцелярію; помічникам станових приставів — 250 руб. на рік; для 37 слідчих приставів призначалися річні оклади по 300 руб. (всього — 11 100 руб.) та на канцелярські витрати по 50 руб. на рік для кожного (всього — 300 руб.); на створення 12 тимчасових столів у повітових поліціях передбачалося по 240 руб. на кожний (всього — 2880 руб.) та по 77 руб. для кожної повітової поліції на влаштування канцелярських справ²⁴.

У зв'язку із зростанням народонаселення та пришвидшенням темпів зростання урбанізаційних процесів протягом другої половини XIX ст. апарат державної влади Російської імперії, який був значною мірою сконцентрований у м. Києві як центрі губернії, істотно зріс. Як стверджує П. Зайончковський, за 50 років (з 1853 по 1903 р.) чисельність чиновників зросла у 5 разів²⁵. Подібна тенденція спостерігалася і в чисельному зростанні службовців на всіх щаблях імперської влади у м. Києві.

Поступово жалування чиновників зростало. Так, у кінці XIX ст. річне грошове утримання київського міського голови становило 8000 руб.²⁶ Про високі виплати жалування виборним чиновникам органів місцевого самоврядування у м. Києві свідчить і той факт, що кожний гласний Київської міської думи отримував 3000 руб. на рік²⁷. Про достатні грошові винагороди, оклади та надбавки до них різного роду чиновників-дармоїдів у м. Києві та їх незначну зайнятість на службі місцева преса з гірким присмаком сатири повідомляла наступними поетичними рядками:

«Мы старые черти
В советниках служим
И в общем, поверьте,
Нисколько не тужим.
Живем по окладу,

В занятях мирных,
И видим отраду
В столовых, квартирных.
На службу приходим —
Порой почиваем,
Беседы заводим,
Чаяк попиваем»²⁸.

Слід звернути увагу на той факт, що в середовищі київського імперського чиновництва особи російського походження мали ряд матеріальних переваг над іншими, які регламентувалися окремими правилами: «...стосовно правил 30 червня 1867 р., то вони надають місцевим чиновникам російського походження 14–12 класів наступні переваги:

1. Право на підвищення за вислугу років, в чини по скороченому строку, одним роком раніше загального 3 і 4 річного строку (ст. 3 правил).

2. Право на підвищення канцелярських службовців в чини 14 класу за скороченими на половину, проти належного по їх походженню, строками (ст. 4 правил).

3. Право на отримання за скороченими строками, повних окладів пенсій за 25 та половину за 20 років служби в краї (ст. 11 правил).

4. Право на зарахування в строк вислуги на пенсію попередньої служби в імперії по селянських закладах та по виборах від дворянства (ст. 5 правил).

5. Право на отримання ордену св. Володимира IV ступеня за 35 річну службу за скороченим строком, з тим, щоб 3 роки служби в краї рахувалось за 4 в імперії (ст. 6 правил)»²⁹.

Виписка з правил засвідчує, що в професійній кар'єрі київських чиновників росіяни мали набагато більше можливостей швидше просуватися по службовій драбині, а відтак їх життєвий рівень був вищим у порівнянні з тими службовцями, які не мали російського походження.

У другій половині XIX ст. грошове утримання київських поліцейських істотно зросло. За штатом 1875 р., кожен з 300 київських городових мав річне грошове утримання в розмірі 140 руб. та доплату 40 руб. на однострій. Дещо більше отримували 103 службовці поліції, відповідно, 144 руб. річного окладу та 50 руб. на однострій. 19 березня наступного року виплати для городових підвищили до 150 руб. річного окладу та 50 руб. доплати на однострій. Суттєвою грошовою допомогою для поліцейських у цей період стало і збільшення виплат за відрядження з — 13,5 руб. до 25 руб. на місяць на одну особу³⁰.

Невисоким було грошове утримання у київських пожежників. Як засвідчує Г. Томіленко, у 1896 р. у складі пожежників Київської губернії рядові отримували по 12 руб., а унтер-офіцери — 18 руб. на рік. Окрім цього, для них виплачували по 30 руб. на рік на харчі та 35 руб. для рядових і 40 руб. для унтер-офіцерів на однострій³¹.

Заслугує на увагу і такий вид позапланових доходів киян, як депозитні вклади до банків та доходи з цінних паперів. На думку В. Яцунського, в середині XIX ст. відсотки по депозитах були невисокими, а їх кількість незначною³². Так,

приміром, у 1859 р. по державних безперервних доходних білетах достоїнством у 250, 500, 1000, 10 000 і 100 000 руб. виплачувався безперервний доход по 4 руб. за кожні 100 руб. білета в рік³³. Однак слід вказати, що у другій половині XIX ст. через зростання кількості акціонерних компаній розпочалась біржова лихоманка. За свідченнями газет доходи по цінних паперах банків та підприємств почали зростати. Так, у 1898 р. річний дивіденд по акціях Харківського земельного банку за 1897 р. становив по 29 руб. на акцію, що дорівнювало 14,5% на основний капітал³⁴. Дещо менше виплачувало дивідендів Північне селянське промислове товариство. Його акціонери у 1897 р. отримали доходу лише 14% з вкладеного у справу капіталу³⁵.

Негативно на добробуті мешканців Києва, зокрема відображались наслідки економічних криз. На думку відомого радянського дослідника А. Яковлева, кризи промислового капіталізму в Росії мали місце у 1873, 1882 та 1890 рр. Вони мали характер криз загального перевиробництва і були фазами економічного циклу³⁶. Під час криз зростало безробіття, темпи збільшення заробітної плати уповільнювались, а ціни на продукти харчування та предмети першої необхідності неухильно зростали через споживчу паніку серед населення та поширення практики спекуляцій.

У другій половині XIX ст. ситуація у грошовому обігу Російської імперії залишалась відносно стабільною. Інфляція мала повзучий характер і не могла істотно впливати на життєвий рівень широких верств населення Києва. Загалом, якщо ретельно простежити динаміку грошових доходів головних соціальних груп жителів м. Києва у другій половині XIX ст., то побачимо, що державні службовці перебували у більш вигідному становищі порівняно з основною масою населення, оскільки грошове жалування вони отримували регулярно і вчасно.

Надзвичайно важливою складовою життєвого рівня, яка потребує детального наукового вивчення, є сфера споживання як жителями Києва, так і членами їх сімей різноманітних товарів і послуг. Одним з перших вітчизняних науковців, який ґрунтовно розпочав досліджувати цю сторону людського життя, був С. Подолинський. На його думку, людські потреби поділяються за трьома головними напрямками: до першого слід віднести потреби живлення, які включають потребу кровообігу, потребу дихання, потребу травлення; до другого — потреби відчуттів (потреба насолод, потреба спеціальних органів чуття); третій напрямок містить потреби мозку, до яких входять потреби афективні та потреби інтелектуальні (розумові)³⁷.

Як показує аналіз архівних джерел та наукової літератури, заможні кияни харчувалися переважно вдома. Їжу для них готували власні кухарі з найбільш якісних продуктів, а до столу подавала прислуга, наявність якої була необхідною для них у той час. До речі, Т. Веблен виділяє наступні мотиви утримання домашньої прислуги: «1) В умовах підкорення кодексу доброчесності сили і час членів такого сімейства повинні представницьким чином витратитися в актах демонстративного «неробства...» 2) В умовах підкорення вимозі демонстративного споживання атрибуту людського життя (житло, обстановка, екзотичні

дрібнички, гардероб, харчування) стали настільки складними і обтяжливими, що споживачі не можуть належним чином справитися з ними без сторонньої допомоги»³⁸.

Разом з тим вони могли вживати їжу і на офіційних балах і прийомах та під час нанесення візитів. Безперечно, що страви для таких осіб подавали значну кількість і з надлишком. Практично, вони мали можливість дозволяти собі і непродуктивне споживання. Справа в тому, що, як стверджує Т. Веблен, «непродуктивне споживання матеріальних цінностей є почесним, по-перше, як ознака доблесті і необхідна умова збереження людської гідності, по-друге, воно само по собі реально стає почесним, особливо споживання того, що є кращим. Неухильне дотримання різниці у раціонах харчування найкраще видно у споживанні алкогольних напоїв та наркотиків. Якщо ці предмети є дорогими, їх споживання сприймається як доброприсойне і почесне»³⁹.

Нерідко за такими дружніми обідами укладались ділові угоди. Так, за повідомленнями преси, під час щорічних Київських контрактів з 1 лютого у Київському дворянському зібранні (клубі) щоденно подавались обіди з 14 до 17 години. Їх вартість була наступною: з 5-ти страв з горілкою, закускою та кавою — 1,5 руб.; з 4-х — 1,25; 3-х — 1. Цікаво те, що особи, котрі не перебували у складі членів зібрання, мали право заходити до клубу лише після відповідного запису до книги одним із членів зібрання, внівши плату в обсязі 50 коп.⁴⁰

Представники середнього прошарку киян харчувались переважно також вдома (їжу для них, як правило, готували домогосподарки), або в закладах громадського харчування (кафе, шинках, трактирах, ресторанах, корчмах та ін.). Так, приміром, газети рекламували ресторан Б'янка, де вартість обіду з двох страв становила 40 коп., а поснідати можна було за 25 коп.⁴¹

Жителі м. Києва з невисоким достатком, оскільки їх рівень платоспроможності був невисоким, готували собі їжу самі, або це робили їх дружини та інші члени сімей. Одночасно вони могли купувати страву в більш демократичних закладах громадського харчування та торгівлі, де вона була доступною за ціною — крамницях, шинках, корчмах, харчевнях та ін. Дехто з них винаймав помешкання разом «зі столом» або харчувався в «чайних» чи користувався «домашніми обідами».

Вагомим показником життєвого рівня киян є обсяги витрат на харчування. Річ у тім, що серед задоволення матеріальних потреб видатки на продовольство посідають перше місце, тому при незначному доході переважна його частина витрачається саме на купівлю продуктів харчування⁴².

Загалом споживання людиною харчових продуктів визначається факторами двох категорій. З одного боку, фізіологічними потребами та наданням переваги одному продукту перед іншими, а, з іншого, економічною можливістю споживача отримати ті чи інші продукти за наявних суспільних умов. Крім того, визначальним чинником споживання тих чи інших продуктів все ж таки була купівельна спроможність.

При дослідженні якості та раціонів харчування мешканців Києва представляє суттєвий інтерес такий важливий показник, як вартість продуктів.

Загалом ціни на харчові продукти протягом розглядуваного періоду поступово зростали. Однак раціони продуктів харчування істотно змінилися в якісно кращий бік. Люди почали більше купувати нових продуктів (картоплі, локшини, білого хліба, делікатесів та ін.). Одночасно розширювалась мережа закладів громадської торгівлі та харчування, зростала роль ярмарків. Ціни на головні продукти харчування регулювалися державою шляхом жорсткого впровадження місцевими органами влади політики такс⁴³. Так, за даними офіційної преси у 1858 р. у м. Києві такси були наступними: «хліб печений білий німецького майстра — 5 коп. срібл. за фунт; хліб житній — 1 коп.; м'ясо краще — 5 коп.; баранина — 4 коп.; телятина — 5 ½ коп.; свинина — 4 ½ коп.; масло вершкове — 22 ½ коп.; сало яловиче — 7 ½ коп.; сіль за пуд — 70 коп.; гусак з печінкою за 1 шт. — 20 коп.; печиво просте біле краще за ¾ фунта — 3 ½ коп.; робочий день робітника поденника — 40 коп.»⁴⁴. Зробивши нехитрі підрахунки, бачимо, що робітник поденник за 1 день своєї роботи міг придбати (або, або) 2 гусаки з печінкою, 10 ф. баранини, майже 10 ф. свинини, 40 ф. житнього хліба.

Раціон харчування киян значною мірою поповнювали різноманітні овочі, фрукти та ягоди. Одних лише ягід щороку реалізовувалося на київських базарах більш ніж на 50 тис. руб. Ціни на них були наступними: 1 відро вишень — 10–50 коп.; слив — 10–90; агрусу — 75; білих або червоних порічок — 15–25; 1 фунт полуниць — 10–15⁴⁵.

Окрему слід зупинитися на споживанні напоїв. Серед безалкогольних напоїв все більшої популярності набували мінеральні води, чай та кава. Крім того, кияни вживали соки, кваси, узвар та ін.⁴⁶ Велику групу безалкогольних напоїв складали киселі, котрі вживали переважно у піст⁴⁷.

Наступною групою напоїв, які вживали у другій половині XIX ст. кияни, були слабоалкогольні. Фактично, монополія у цій справі по праву належала пиву. Популярними були такі сорти пива, як «Баварія» та «Вальдшлехсен», які коштували від 6 до 25 коп. за пляшку⁴⁸. У 1877 р. київська преса рекламувала продукцію пивзаводу І. Бродського наступним чином: 1 відро віденського пива в пляшках — 2 руб.; одна бочечка пива — 1,5 руб.; ½ пляшки пива Бок-Бір — 10 коп.⁴⁹.

Окрему групу напоїв, що вживали кияни, складали алкогольні: горілка, вина, наливки, меди та інша алкогольна продукція, до складу якої входить спирт. Найчастіше вживали вина, фруктові та ягідні настойки, наливки, варений мед. Пили також настояну на травах горілку⁵⁰.

На думку В. Похльобкіна, споживання алкоголю істотно зросло після прийняття у 1861 р. «Положення про трактирні заклади», що дозволяло володіти ресторанами і трактирами для всіх категорій підданих за умовою сплати відповідних зборів у місцеві акцизні управління. Заможні кияни мали змогу вживати такі відомі сорти горілки, як «Вдова М.А. Попова», «Петр Смирнов», «И.А. Смирнов», «А.Ф. Штриттер», «Бекман», «А.В. Долгов и К°». Крім того, продавалися такі марки горілки, як «Крымская», «Русское добро», «Королевская», «Анисовая» і т.п. Можна було придбати пляшку горілки у формі Ейфелевої вежі, ведмеда, бюстів О. Пушкіна чи І. Тургенева, вареного рака та ін.⁵¹

Для київських гурманів та осіб прекрасної статі торговий дім «Владимир Вишняков и К^о» пропонував скуштувати досить широку палітру вин з Південного берега Криму. Червоні вина: Тикташ-Дере — 45 коп. за пляшку; Бордо — 60; Лафіт — 75; Ньюї — 85; Лафіт кращий — 1 руб.; Алікант — 1 та ін. Міцні вина: Портвейн білий — 85 коп.; Портвейн червоний — 1,5 руб.; Мадера — 1; Херес — 1; Лісабонське — 75 коп. та ін. Білі вина: Сотерн — 60 коп.; Рислінг — 85; Шаблі — 85; Токай — 90 та ін. Десертні вина: Шато-Ікем — 1,25 руб.; Мускат Люнель — 1,25; Мускат рожевий — 2; Кагор — 75 коп. та ін. Ігристі вина: Пікнік — 75 коп.; Кларет «Алушта» — 1,2 руб. та ін. Шампанські вина: Золота головка — 1,25 руб.; Кримське — 1,5; Рожеве — 1,5; Аї — 2 та ін.⁵²

Незаможні кияни зазвичай купували горілку в казенних лавках які з любов'ю називали «монопольками». У них продавали два сорти горілки: з білою головою — 60 коп. за 1 пляшку і з червоною — за 40. Крім того, тут можна було придбати горілку і в інших емкостях: «четверики» (1/4 відра) у плетену кошику, «сороковка», «сотка». Найменший обсяг горілки був у двохсотій, яку охрестили «Мерзавчик». Коштував він усього 4 коп. і 2 коп. за посуд. Про нього ходила приказка, що «мерзавчик мал для желудка, да дешев для кармана»⁵³. Слід вказати, що любителі спиртного нерідко купували з рук і неякісну продукцію, що спричиняло до важких наслідків. Народна поезія про такі випадки відзивалась так:

«С таким вином плохие шутки,
Но к счастью, милостивый Бог
Нам дал луженные желудки,
Чтобы его пить каждый мог»⁵⁴.

Окремо слід зупинитись на споживанні населенням Києва тютюну. Асортимент цього продукту був досить широким: від найдорожчих сортів, які були доступними лише заможним людям, до звичайного подрібненого самосаду та махорки для люльок і самокруток. Тютюн палило і нюхало дворянство, купецтво, міщанство, селяни. Так, у кінці XIX ст. київські газети пропонували придбати новий тютюн за 2,2 і 2,6 руб. за 1 фунт⁵⁵. Бажаючі могли купити і готові цигарки «Азіатка» або фабрики Л.М. Каракоза по ціні 60 коп. за 100 шт.⁵⁶

Друге місце у шкалі людських потреб займає споживання одягу та взуття. У структурі доходів київських чиновників окремою статтею їх грошового утримання були виплати на однострій. Разом з тим у позаслужбовий час вони нерідко одягали цивільний костюм. Крім того, за їх рахунок здійснювалось забезпечення одягом та взуттям членів їх родин. Досліджуючи забезпечення цієї потреби, слід звернути увагу на той факт, що попит на її задоволення є набагато еластичнішим порівняно із задоволенням попиту у продуктах харчування, адже у сфері вдосконалення костюма верхня межа витрачання грошей на задоволення цієї потреби практично відсутня.

Вартість одягу та взуття, який вживали більш платоспроможні міщани Києва була вищою, оскільки вони виготовлялись із імпортного якісного матеріалу. У зв'язку з цим на їх вартість впливали зовнішньоекономічні чинники.

Взимку носили шуби-ротонди, а згодом пальта⁵⁷. Під час сильних морозів як жінки, так і чоловіки використовували виготовлені з овечої вовни чорні, білі, коричневі іноді з орнаментом валянки. Нерідко практикували одягати на чоботи та валянки калоші⁵⁸. Матеріал для виготовлення одягу використовували як місцевого виробництва, так і імпортний.

Відомий автор тих часів, Я. Новиков, розлючено критикуючи політику протекціонізму царського уряду, стверджував: «... наш тариф вважає шовкові тканини предметом розкошу і обкладає їх високим митом. Але середній клас у Росії думає інакше. Немає дрібного чиновника, бідного офіцера чи прикажчика, дружина якого не вважала б за необхідне, при відомих умовах, одягти шовкове плаття. Чоловік розорується, робить борги, проте разом з тим усвідомлює необхідність жертви через вимоги громадської думки»⁵⁹.

На думку сучасного дослідника О. Морозова, 1876–1914 рр. — період, коли протекціонізм без вагань стає державною політикою Російської імперії⁶⁰. Причиною такої політики був пасивний зовнішньоторговельний баланс держави. З 1865 по 1870 рр. експорт у середньому був меншим за імпорт на 27 млн руб., а з 1871 по 1875 рр. — на 81 млн руб.⁶¹

Наявність високої ціни на шовкові вироби у першій половині XIX ст. підтверджують і вітчизняні краєзнавці. Так, приміром, Ю. Домотенко засвідчує, що у середині XIX ст. на Київщині 1 фунт шовку коштував 12 руб. З нього виходило 12 наміток, які продавалися по 2–3 руб. Відповідно, 1 фунт шовку давав 18 руб. прибутку. В окремі роки сільська сім'я від тутового промислу мала до 80 руб. і більше доходу⁶².

В. Потанін стверджує, що митні тарифи, які були запроваджені у 1857 р., були досить низькими. Проте у 1868 р. було запроваджено ще більш протекціоністські мита⁶³. Саме ці заходи і викликали масове невдоволення споживачів. Однак, незважаючи на всі негаразди, споживання киянами та членами їх родин одягу і взуття протягом другої половини XIX ст. істотно поліпшилося. Разом із зростанням фабричного виробництва збільшувалось пропонування цих предметів на ринку. Розширення товарно-грошових відносин та торгівельної мережі робили їх більш доступними для споживачів.

Про істотне збільшення пропонування готового одягу свідчать газетні рекламні оголошення тих часів. Так, газета «Киевлянин» у 1897 р. повідомляла, що торгівельний дім «Котляров и Черноголовкин» реалізує лляну тканину подвійної ширини по 30 коп. за аршин⁶⁴ і бумазею по 12 коп.⁶⁵ Інше періодичне видання — «Жизнь и искусство» — у 1893 р. повідомляло про розпродаж у м. Києві білизни до Різдва Христового: сорочок батистових з комірами і манжетами по ціні 1,15 руб.; полотняних — 1,5 руб.; шкарпеток за ціною 65 коп. за пів дюжини; фуфайок теплих по 75 коп. та ін.⁶⁶ Ця ж газета у 1894 р. надрукувала оголошення про розпродаж у київському «Варшавському» магазині зимових пальт за ціною 9 руб.; осінніх — по 5 руб.; літніх — по 4 руб. 75 коп.; миколаївських шинелей — по 35 руб.; піджачних костюмів — по 6 руб. 50 коп.; штанів — по 1 руб. 40 коп.⁶⁷

При бажанні споживачі могли замовити виготовлення одягу і в спеціалізованих ательє. Преса сповіщала, що в м. Києві на вул. Хрещатик у б. 42 в ательє

«Жако» можна замовити пальто з драпу за 22 руб. або з плюшу за 35. Одночасно пропонувалось замовити чоловіче чи жіноче вбрання ціною від 18 руб. Газети постійно друкували оголошення про продаж нових видів, фасонів і моделей одягу. Зокрема, у 1894 р. рекламувались московські непромокальні плащі по ціні 3,75 руб.⁶⁸ Подібне оголошення у 1898 р. повідомляло про продаж у київському магазині Бертольда Гарша піджачних костюмів по 16 руб.; бавовняних пальто — 19 руб., зимових брюк — по 4,5 руб.⁶⁹

Загальна картина споживання одягу та взуття серед мешканців Києва була неповною, якщо не згадати про споживання предметів розкошу. Чільне місце серед них становили ювелірні прикраси та різноманітні аксесуари, якими користувались вони і члени їх сімей.

Більш заможні кияни замовляли собі і своїм сім'ям ювелірні прикраси з дорогоцінних металів у відомих майстрів. Менш платоспроможні купували їх готовими і менш якісними й дорогими. В ювелірних прикрасах нерідко простежувались народні ознаки. Росіянки носили намиста, підгорлок у вигляді бісерного мережива, закріпленого на смужці тканини, який носили на шії, застібаючи ззаду на гудзик та ін.⁷⁰

Про широке пропонування готових ювелірних виробів свідчать газетні оголошення тих часів. Реклама закликала придбати дешеві браслети з накладним золотом за ціною від 60 коп. до 2 руб. Подібні брошки коштували від 20 коп. до 1 руб. 25 коп., а сережки — до 1 руб. за пару⁷¹.

Окрему увагу слід приділити споживанню товарів широкого вжитку та предметів довгострокового користування й побуту. В цілому вони залишались доступними за ціною. Меблі замовляли у майстрів або купували готові. При нагоді товари довгострокового вжитку можна було придбати за помірною ціною на розпродажах. Так, у 1877 р. преса повідомляла про продаж з торгів віденського піаніно, м'яких меблів, столів, картин, ламп, шаф та ін., які були оцінені в 277 руб.⁷² В кінці XIX ст. металеве ліжко можна було придбати за 10–12 руб.⁷³, а вартість чорного гарнітуру, оббитого оксамитом, становила від 100 руб.⁷⁴

У загальній шкалі життєво необхідних потреб людини третє місце після харчування та споживання предметів першої необхідності і довгострокового вжитку посідає забезпечення житлом та побутовими вигодами. Саме ці фактори найбільш яскраво характеризують загальний добробут мешканців Києва. Всі помешкання, якими вони користувались для проживання, можна поділити на приватні та орендовані. Слід відзначити, що асортимент пропонованого житла був досить широким і складався з особняків, невеликих будинків, квартир та кімнат.

Найвищі київські посадовці імперського апарату влади, великі купці та значне духовенство проживали у власних особняках, які знаходились на території їх садиб. Мешканці Києва середнього та нижчого прошарків проживали у власних будинках і квартирах, або винаймали житло. Вартість помешкань та їх оренди була різноманітною і залежала від таких факторів, як якість житла, місце розташування, забезпеченість побутовими вигодами, ціна землі.

Так, приміром, відомий професор М. Владимирський-Буданов винаймав у другій половині XIX ст. квартиру за 1000 руб. на рік. Документи засвідчують,

що за таку суму він орендував не лише квартиру, котра займала верхній поверх будинку, а й кухню з погребом, сарай для дров і корову⁷⁵.

Поступово різні побутові вигоди все більше втілювались у життя мешканців Києва. Зазвичай спочатку вони з'являлись у громадських та державних установах. Так, у 1886 р. преса повідомляла, що архіандрит Лаври Ювеналій висловлював військовому інженеру І.І. Лільє найглибшу вдячність за безкорисливість з його боку та пречудово влаштоване ним водяне опалення Великої Лаврської церкви з дуже гарною вентиляцією храму⁷⁶.

У 1894 р. київські газети рекламували оренду п'ятикімнатної квартири з виходом у двір, «ватер-клозетом», каналізацією та ванною по вул. Микільсько-Ботанічній № 81 за 480 руб. на рік⁷⁷. Поряд з містом, у сільській місцевості житло було значно дешевшим. Так, згідно з даними І. Фундуклеєва, в середині ХІХ ст. у Київській губернії селянське обійстя у складі хати, стодоли, хліва і комори можна було збудувати за 91 руб. 20 коп. сріблом⁷⁸.

На думку К. Третьяка, велику кількість населення м. Києва становили викладачі, дрібні клерки та ін. Всі вони не мали фінансової змоги купувати собі ділянки землі і зводити там окремі власні особняки. Виникла потреба у дешевому і зручному житлі для людей цієї категорії. У кінці ХІХ ст. почали з'являтися перші багатоповерхові будинки з багатьма квартирами, які здавалися у найм і приносили прибуток власнику будівлі. Звідси і назва — прибутковий будинок. Цей тип споруд і став основним елементом у забудові вулиць міста. Загалом, можна підсумувати, що інтенсивній розбудові Києва на межі ХІХ та ХХ ст. сприяли два основних фактори: економічний та культурний розвиток міста. Перший став причиною зведення численних споруд комерційного характеру (банків, магазинів, страхових товариств тощо). Цей же чинник призвів до інтенсивного збільшення населення міста, для якого починають споруджувати багатоповерхові житлові будинки. З іншого боку, розвиток Києва як освітнього центру України спричинив приплив великої кількості викладацьких кадрів та студентів, які також потребували житло. Існування й обіг великих коштів у місті та приватна власність на землю і нерухомість зумовили потужну будівельну індустрію, що могла задовольнити будь-які бажання замовника. Водночас, весь процес проектування та зведення кожної споруди контролювався й регламентувався чіткими законодавчими актами та ринковою системою і організацією будівельних робіт⁷⁹.

До послуг киян і приїжджих на час відряджень, подорожей та мандрівок у Києві функціонувала значна кількість готелів. Їх мережа протягом досліджуваного періоду значно розширилася, а вартість послуг була різною. Так, приміром, київський готель «Бергоньє» у 1877 р. надавав номери вартістю від 1 руб. 25 коп. до 5 руб. за добу⁸⁰. Готель «Росія» в кінці ХІХ ст. пропонував приміщення за ціною від 75 коп. до 4 руб. за добу. За умови помісячної оплати вартість проживання була нижчою — від 12 до 50 руб. і дорожче⁸¹. Дещо нижчого класу у м. Києві був готель «Саксонський». У ньому винаймання помешкань коштувало від 50 коп. до 3 руб. за добу. Правда, у цьому закладі всі номери були обладнані ваннами, електричним освітленням, телефонами та ін.

Крім того, тут для клієнтів безкоштовно надавали постільну білизну та самовари⁸². Готель «Стара Женева» в м. Києві по вул. Софійській у 1896 р. здавав номери за ціною від 50 коп. до 3 руб. за добу⁸³.

Слід вказати, що житлове забезпечення, санітарний стан помешкань незможних верств населення, оподаткування нерухомості та регулювання цін на оренду квартир у м. Києві у другій половині XIX ст. були далекими від досконалості і завжди залишались предметом зловживань чиновників місцевих органів влади. Про такі факти київські газети з гірким сарказмом повідомляли наступними ліричними рядками:

«О Городской Думе
Позаботиться отменно
По примеру прежних лет,
Чтобы избран непременно
Был особый комитет
Для потребностей текущих
Он дабы измыслить мог
С граждан, малый ценз имущих,
Основательный налог;
Пусть налог высокий вреден,
Но он вреден не для всех;
Без того ведь бедный беден;
Ободрать его не грех.
Кроме этой важной меры
Из виду не упустить,
Чтоб гнездилище холеры
В центре града поместить;
Уничтожить просвещение;
Таксу новую ввести
И солдатам помещенье
Всем в казармах отвести;
И дабы их дух был ровен,
Вместе мужествен и тих,
То создать из старых бревен,
Обязательно гнилых,
Им жильё такого сорта
Без излишеств и прикрас,
Чтоб от лишнего комфорта
Дух военный не угас;
Как завещано издревле,
(Древность нам ведь дорога)
Сдать в аренду подешевле
Пригородные луга,
А для пастбища бесплодной
Отвести земли в удел,

Чтоб мещанский скот голодный
Чересчур не разжирел»⁸⁴.

Аналізуючи доступність житла у м. Києві протягом другої половини XIX ст., слід згадати і про побутові зручності. Безперечно, у середині XIX ст. становище у цій сфері було досить складним. Однак разом з науково-технічним прогресом та розвитком товарно-грошових відносин у комунальній сфері все більше почали утверджуватись водогінна мережа, каналізація та ін. Так, приміром, у м. Києві в 1879 р. вперше в Південно-Західному краї Російської імперії почала діяти пожежна сигналізація⁸⁵.

За даними А. Макарова, у середині XIX ст. «у старому Києві кожне лишне відро води, кожне прання перетворювались у проблему. Достатньо було лише вапняної води, яка була несмачна так як і вода з криниць. Для прання збирали дощову воду, бучили (заливали окропом з попелом і відбивали качалкою) білизну вдома, а полоскати носили на Дніпро. Таке прання вважалось найбільш гігієнічним. Заможні люди віддавали білизну праям і за кожну випрану і випрасувану сорочку платили до 10 копійок, що в «до водогінні» часи (у 1860-х роках) складало значну суму (вантажник в порту отримував за день 75 копійок). Аристократи посилали свої мережива і шовк, сорочки і простирадла з дорогого полотна на прання в Голландію. Неважко уявити, у що це обходилося. .... Можна було придбати дніпровську воду у водовозів. Вона коштувала дві копійки за відро, і не всім це було по кишені. Бідні міщани вже з ранку ламали голову над дилемою: купити відро води за дві копійки, щоб приготувати чай, борщ та іншу їжу, або ж поїсти хліба на ці гроші (кілограм хліба у 1866 р. коштував близько двох копійок)... За чисту воду з бистрини багачі платили добре. У кінці 1830-х років водовоз отримував з одного клієнта від семи до 15 рублів на місяць. Зазвичай клієнтів було не менше чотирьох, тобто місячний заробіток становив 28–60 рублів. Після відрахування витрат на їжу, міські податки водовоз міг надіслати сім'ї в село ціле «багатство» — 30 рублів. (Для порівняння: чоботи коштували тоді не набагато більше рубля, а гарна корова — 15 рублів)... Після офіційного відкриття київського водогону, спорудженого Амандом Струве 1 березня 1872 р. комунальна вода продавалась з розрахунку одна копійка за чотири відра води, що було у вісім разів дешевше, ніж у водовозів. (З 9 липня 1890 року ціна впала ще нижче, і за одну копійку можна було купити вже шість відер фільтрованої води). За бочку в 40 відер у водозабірних кранів і фонтанів брали всього 9 копійок (0,22 копійки за відро). З такого ж розрахунку відпускали воду оптом приватним особам та установам — по 30–40 рублів на рік»⁸⁶.

Про неухильне розширення мережі водогону у м. Києві свідчить рекламне оголошення майстра П. Дорфмана, в якому повідомлялось: «Водогони влаштовую всюди задарма! Отримую лише за матеріал за цінами місцевих преїскурантів!»⁸⁷.

Важливим фактором добробуту було опалення житлових приміщень. Спочатку воно було пічним. «У 1830-х роках з'явилися легкі печі-«чавунки», які чомусь згодом назвали «буржуйками», хоча частіше всього ними користувались звичайні міщани. ... Морози влітали міщанам в копійчку. Чого варті були одні

лише дрова! Згідно даних перепису 1874 року, у місті на той час було 44 тисячі 156 печей. А це значить, що «за самими помірними нормами для опалення взимку та приготування їжі для 127 тисяч 251 чоловіка (населення Києва у 1874 році — *Авт.*) потрібно в рік не менше 73 тисяч 690 кубічних сажнів дров». Один сажень дров у тому році коштував 15 рублів 50 копійок. Відповідно, теоретично кияни спалювали на рік дров на один мільйон 142 тисячі 200 рублів... Але, звичайно, вони ніколи не тратили таких фантастичних сум на дрова. Багато опалювали від випадку до випадку і мерзли всю зиму.

У що ж реально обходились у кінці 1870-х років дрова конкретному мешканцю недорогої квартири доходного будинку? Скажімо, вчителю школи. Отримуючи на руки трохи більше 500 рублів на рік, він платив власнику будинку за опалення своєї двокімнатної квартири близько 20 рублів. І це становило близько чотирьох відсотків його річного заробітку (або вісім–десять відсотків від заробітку протягом опалювального сезону)⁸⁸.

Проте разом з технічним прогресом все більшого поширення почало набувати водяне та парове. Ціни на паливо влада жорстко контролювала і обмежувала за допомогою системи такс⁸⁹. Одночасно спостерігався прогрес і у системах зв'язку. Спочатку це було лише письмове листування поштою, проте у XIX ст. разом із запровадженням у м. Києві телеграфу⁹⁰ і телефону ці засоби спілкування набували все більшого застосування в житті киян.

Так, у м. Києві перші телефони з'явилися у 1878 р. Газети повідомляли про звуковий телеграф (телефон) і пропонували споживачам придбати пару телефонів та 40 аршин дроту лише за 10 руб. Першу телефонну станцію (2 комутатори по 50 номерів кожний) у цьому місті було введено в дію лише у 1886 р. Ця станція обслуговувала 70 приватних абонентів і 30 телефонізованих установ. Вартість телефонних апаратів «Еріксона» була незначною (4 руб. з пересилкою). Однак обслуговування телефонного сполучення киянам влітало в копійчку. Так, у 1890 р. річна абонентна плата становила 100 руб. Проте разом із розширенням телефонної мережі, яка у 1892 р. у м. Києві досягла 409 абонентів, у 1895 р. абонентну плату було знижено до 75 руб. на рік при віддаленості абонента від станції до 2-х верст. У 1893 р. на Подолі було відкрито підстанцію місткістю 300 номерів. Крім того, тут же відкрили 5 «говорильних» пунктів, де за 25 коп. можна було отримати телефонну розмову з будь-яким київським абонентом. З 1895 р. ця плата була зменшена до 15 коп.⁹¹

У житті кожної людини помітну роль відіграють засоби пересування. Саме тому вивчення еволюції забезпечення транспортними послугами службовців київської поліції представляє значний науковий інтерес. Загалом протягом досліджуваного періоду транспорт поділявся на водний і сухопутний. Останній своєю чергою ділився на гужовий та механічний. Аж до поразки Російської імперії у Кримській війні монопольне становище займав гужовий транспорт. У зв'язку з цим представляє інтерес вартість коней, які були головною тяговою силою.

Поступово коні дорожчали. У 1877 р. київські газети повідомляли про продаж 8-річного сірого коня, навченого ходити під сідлом та у запрягу, за

55 руб. Разом з ним продавались: фаєтон за 325 руб.; екіпаж за 300 руб. та коляска без верху за 175 руб.⁹² Багаті посадовці, як правило, користувались службовим транспортом або мали власний «віїзд».

Вартість послуг міських візників жорстко регламентувалась таксами, які встановлювала міська влада Києва. Газети у 1877 р. повідомляли, що такса на послуги парокінних міських екіпажів у залежності від тривалості поїздки становила від 25 коп. до 1 руб., а однокінних від 15 до 70 коп.⁹³ Цікаво те, що навіть вартість самих екіпажів та карет регламентувалася окремою таксою, яку опублікували 11 січня 1862 р. у № 7 додатків до «Русского инвалида»⁹⁴.

З часом між містами встановлюється регулярне диліжансове сполучення. Так, у другій половині XIX ст. вартість проїзду у диліжансі сполученням Київ–Чернігів у I класі становила 4 руб., у II — 3 руб., а за кожний пуд поклажі треба було платити 50 коп. Аналогічне сполучення було встановлено і м. Києва з м. Житомиром. За цим маршрутом вартість проїзду у I класі становила 3 руб. 50 коп., у II — 2 руб. 50 коп. та за поклажу треба було платити по 40 коп. за 1 пуд. Значною пільгою у диліжансовому сполученні було безкоштовне провезення ½ пуда поклажі на кожен куплений квиток⁹⁵.

Починаючи з другої половини XIX ст., розпочинається будівництво залізничної мережі. Разом з її розвитком зростало і забезпечення споживачів у потребах пересування між містами та країнами. Залізничний транспорт відразу почав набувати популярності серед пасажирів, оскільки він був більш швидким, ефективним і дешевшим, порівняно з гужовим.

Завдяки технічному прогресу з кінця XIX ст. усе більшого поширення набувають механічні види транспорту, такі, як трамваї, автобуси, мотоциклети, автомобілі та велосипеди. Окремо варто зупинитись на розвитку міської трамвайної мережі. Проїзд на цьому виді транспорту був значно дешевшим і зручнішим порівняно з послугами візників. Крім того, ряд категорій мешканців Києва користувались громадським транспортом безкоштовно.

Другорядним, хоча й важливим показником життєвого рівня є забезпечення засобами особистої санітарії та гігієни, а також медичне обслуговування. Безперечно, що в середині XIX ст. ситуація в цій сфері залишала бажати кращого. Проте згодом у зв'язку з розширенням товарно-грошових відносин, зростанням ринку, піднесенням загальної культури та свідомості громадян почали намічатися тенденції до її поліпшення.

Газети другої половини XIX ст. рябіли рекламними оголошеннями з пропозиціями придбати різноманітні засоби санітарії, гігієни, косметики та парфуми. У 1877 р. київська преса повідомляла про наявність різних видів мила в аптечних складах Марцинчика та Неезе, а також у косметичному магазині Добржанського. Так, 1 фунт мамонтового мила коштував 40 коп. За твердженням рекламодавця, саме воно найкраще освіжало обличчя, надавало шкірі білизни, миттєво повертаючи дівочу свіжість, захищало від впливу спеки та холоду. Більш невибагливим клієнтам пропонувалось мило з єгипетських трав по 35 коп. за фунт (рекомендувалось шершавим обличчям із засмагою та тріщинами).

Завдяки чудодійній рідині «Індіана», яка коштувала 4 руб. за флакон, можна було пофарбувати сиве волосся у русий, або рудий чи чорний колір. Для жінок пропонували косметичний засіб для шкіри відомого паризького парфюмера Легранда під назвою «Одаліска — Creme cosmetique Briliante» лише за 1 руб. 50 коп.⁹⁶ В цілому асортимент був досить широким, а ціни на подібні засоби – помірними.

Приміром, у другій половині XIX ст. великий флакон одеколону вагою 1 фунт у м. Києві можна було купити за 1 руб. Продавали і половину такого флакону за 50 коп., або чверть – за 25 коп. Жіночі парфуми пропонувалися по ціні 35–45 коп. за флакон, а коробка рисової французької пудри — за 25–40 коп. та ін. Прийнятними за ціною були і засоби індивідуальної санітарії: запашний оцет для очищення повітря — 50 коп.; зубний порошок — 15; флакон туалетного оцту — 50; зубного саліцилового еліксиру — 60; перлинного молока для дамського протирання — 50; гліцеринового молока — 50; банка англійського кольдкрему — 30–40 коп.⁹⁷

Разом з косметикою, якщо вірити газетній рекламі, пропонувалися і засоби по боротьбі з паразитами — рідина від молі по 30 коп. за флакон, або свіжий японський порошок «Вірна смерть» який знищував блощиць, чорних тарганів, прусаків і мокриць (ціна 1 руб. за фунт)⁹⁸.

Окремим рядком необхідно сказати про задоволення культурних потреб. До них слід віднести навчання, задоволення духовних, інформаційних та естетичних потреб, дозвілля, відпочинок та ін. Так, вартість навчання у середній школі поступово зменшувалась. Якщо у 1889 р. на Київщині середня вартість навчання 1 учня становила 119 руб. 64 коп., то в 1894 р. вона становила 114 руб. 54 коп. Варто звернути увагу на те, що в різних закладах освіти плата за навчання була різною. Так, приміром, якщо в жіночих гімназіях у 1889 р. вона становила 100 руб. на рік, то в прогімназіях лише 64 руб. Проте тенденція до зменшення витрат на навчання була сталою. У 1894 р. вартість навчання у жіночих гімназіях становила 91 руб., а в прогімназіях — 62 руб.⁹⁹

Задоволення інформаційних потреб мешканців Києва здійснювалось за рахунок газет та іншої друкованої продукції. На думку О. Боханова, саме 60-ті роки XIX ст. можна назвати тим часом, коли в Росії починає поширюватися приватна газета. Зростання міст, промисловості, розвиток транспортних засобів і зв'язку сприяли появі нового масового читача, це зробило газету як видання, котре несло оперативну інформацію, необхідну для зростаючого капіталізму. У перші десятиліття після відміни кріпосного права деякі купці і фабриканти видавали газети виключно з метою розширення збуту своїх товарів¹⁰⁰. Загалом вартість газетної продукції була доступною.

У сфері розваг, для бажаючих полоскотати собі нерви за грою в азартні ігри в м. Києві функціонувало чимало як легальних закладів, так і підпільних гральних кубел. Не випадково про Київ ще в першій половині XIX ст. ходила приказка, що: «Варшава — танцює, Краків — молиться, Вільно — полює, а старий Київ — грає в карти». Нерідко такі місця маскувалися під різного роду мистецькими чи літературними вивісками. Таким був і заснований у м. Києві у

другій половині XIX ст. Артистичний клуб. Наслідки його діяльності відобразились у народній поетичній сатири, котра публікувалася на шпальтах місцевих газет:

«Беседа

Он был титулярный советник
Ходил в артистический клуб
Его обыграли артисты
Таков артистический клуб
Четырнадцать тысяч казенных
Ушло в артистический клуб
Погиб титулярный советник
Таков артистический клуб
Подлог и скамья подсудимых
Прости артистический клуб
Три годика рот арестантских
Таков артистический клуб»¹⁰¹.

Газета зі смаком повідомляла, що: «За задоволення познайомитися з таким мистецтвом скромний діловод по господарській частині Бендерського полку заплатив чотирнадцять тисяч рублів казенних грошей і три роки сидіння в арештантських відділеннях. Люди холоднокровні, які не звикли нічому дивуватися напевне скажуть, що титулярний радник Моралевич відбувся порівняно дешево тому, що за таке задоволення багато хто заплатив набагато дорожче ціною власного життя. Суд над Моралевичем був у той же час публічним судом і над київським літературно-артистичним товариством тому що історія з Моралевичем, так би мовити, підтверджувала його репутацію»¹⁰².

Однак, крім азартних ігор у Києві були й інші розваги. Так, М. Рибаків вказує, що у місті з кінця XIX ст. функціонував синематограф¹⁰³. А в 1889 р. на Хрещатику в Шато — де — Флер було влаштовано льодовий будинок з 3-х кімнат. Плата за вхід до нього становила 1 руб. сріблом. З дітей, вихованців та студентів брали лише половину вартості¹⁰⁴. Любителі спорту мали змогу відвідати змагання велосипедистів. Крім того, в Києві регулярно проводили кінні перегони. Азартні глядачі мали можливість робити ставки на їх учасників у місцевих букмекерів¹⁰⁵.

Спектр розваг киян значною мірою урізноманітнював створений у 1884 р. зоосад. Бажаючі могли відвідати ряд музеїв. Так, приміром створений у 1887 р. приватний музей Кибальчича щодня приймав відвідувачів з 11 до 16 години¹⁰⁶. Газети рекламували великий музей паноптикум Д. Арма, в якому були різні відділи (анатомічний, зоологічний та ін.), велика панорама. Плата за вхід становила 20 коп.¹⁰⁷ Любителі сільського життя мали змогу відвідати сільсько-господарські виставки, котрі проводились у Києві у 1857, 1862, 1867 та 1871 роках¹⁰⁸. Затяті рибалки мали змогу брати участь у діяльності спеціального товариства риборозведення та рибальства. Інтелектуали відвідували публічні лекції. Так, у 1896 р., за повідомленням преси, А.І. Коровицький у Києві

виступав з лекцією «Суспільне та сімейне становище жінки у зв'язку з її освітою»¹⁰⁹.

За бажанням кияни могли відправитись і в цікаву мандрівку по залізниці. Так, місцева преса повідомляла, що в неділю 15 червня 1875 р. на гуляння зі станції Київ о 13.38 буде відправлено екстрений звеселяючий поїзд у супроводі оркестру військової музики до станції Мотовилівка. Повернення назад з Мотовилівки відбудеться о 23.54 вечора. Вартість проїзду по залізниці в обидва кінці становила: 1 клас — 1,7 руб.; 2 — 1,2 руб.; 3 — 60 коп.¹¹⁰

До Києва приїздили приватні звіринці. На початку серпня 1889 р. для любителів розваг звіринець прусського підданого Гуго Вінклера був розміщений на верхній терасі Володимирської гірки (4 індійські слони, 7 левів (2 африканських, 4 азіатських і 1 південноамериканський), 2 бенгальські тигри, 1 пантера, плямиста та смугаста гієни, зебра, альпійський шуліка, папуги). Окрема група тварин на догоду глядачам виступала з цирковою програмою. Газети писали, що зазвичай незграбні слони під час вистав ставали просто невпізнаними: робили доволі граціозні реверанси перед публікою, танцювали, за одним жестом свого повелителя складали всілякі групи, то лягаючи на підлогу, то піднімаючись на задні лапи, то озброївшись інструментами, розігрували симфонії, якщо і не музичні, то усе ж такі, що виявляли у музикантів велику ерудицію. Мавпи у цьому цирку замінювали наїзниць, які весело скакали на маленьких поні, та акробатів, що робили трапеції¹¹¹.

Підсумовуючи вищенаведений матеріал у якості висновку, хотілося б відмітити наступне:

Детальне вивчення динаміки рівня зайнятості та доходів киян у другій половині XIX ст. засвідчує ту закономірність, що одночасно із зростанням урбанізаційних процесів збільшувалася імперська бюрократична машина. Зайнятість вищих чиновників у м. Києві у переважній більшості випадків була перманентною і напряму залежала від їх організованості та соціально-політичної ситуації в регіоні. Робочий час у чиновників середнього та нижчого прошарків не був занадто значний, і, як правило, надто жорстко не регламентувався. Зайнятість та доходи представників науково-освітньої сфери напряму залежала від їх досягнень в науці та викладацькій діяльності. Доходи представників поліцейського відомства мали свої особливості. Справа в тому, що їх диференціація була доволі значною. Крім основного грошового жалування всі, хто перебував на державній службі, в залежності від обійманої посади отримували низку доплат у вигляді столових та квартирних грошей, а також натуральне утримання.

Ретельний аналіз динаміки сфери споживання киян у другій половині XIX ст. засвідчує, що разом із розвитком ринкових відносин ситуація у цій царині помітно покращувалась. Поступово вдосконалювалось громадське харчування. В цілому зростало споживання населенням цукру, картоплі, приправ та ін. Споживання їжі киянами напряму залежало від їх платоспроможності й організованості.

У галузі споживання предметів першої необхідності, серед яких чільне місце займають одяг та взуття, найкраще забезпечення мали представники вищої

ланки імперського управління та професорський склад університету св. Володимира, оскільки одяг та взуття для них шили висококваліфіковані кравці та шевці з найдорожчих і найвишуканіших матеріалів. У зв'язку з їх високою платоспроможністю вони мали можливість купувати найякісніші і найдорожчі товари широкого вжитку. Решта чиновництва та канцелярських службовців і педагогів перебувала у більш скромному становищі. Однак, разом із соціальними та економічними зрушеннями відбувалось загальне поліпшення споживаного одягу та взуття. Ціни на ці вироби були прийнятними, оскільки розвиток машинного виробництва спричинив до впровадження великих масштабів випуску товарів масового споживання. Негативний вплив на процеси ціноутворення нерідко справляла урядова політика протекціонізму, яка через завищення ввізного мита на товари першої необхідності та предмети широкого вжитку постійно спричиняла до появи дефіциту на окремі групи товарів та невиправданого завищення їх вартості, що, в свою чергу, зумовлювало погіршення становища у сфері споживання.

Житлове забезпечення та побутове обслуговування жителів Києва були далекими від досконалості. Проте, порівняно з іншими верствами населення державні чиновники перебували у набагато кращому становищі, адже держава забезпечувала їх помешканнями та видавала відповідні доплати на їх утримання й використання побутових зручностей. На рівні губернаторського начальства посадовці проживали у власних особняках або розкішних квартирах у найбільш престижних районах м. Києва, користуючись всіма побутовими вигодами та прислугою. Менш значні працівники у відповідності до їх платоспроможності нерідко винаймали житло у приватному секторі, а їх побутові зручності були досить обмеженими. Однак, разом із загальним зростанням міського господарства, розширенням водогінної та каналізаційної мереж, впровадженням поштових перевезень, телеграфного та телефонного зв'язку намітились суттєві зрушення в бік загального покращення сфери побутового обслуговування.

Разом зі зростанням науково-технічного прогресу у галузі транспортного забезпечення відбувалась заміна гужових пересувних засобів на механічні, а користування ними ставало більш дешевим і якісним. Поява і розбудова залізничної мережі здійснили переворот у галузі міжнародного та міжміського сполучень. У другій половині XIX ст. у м. Києві вступило в дію трамвайне сполучення, яке відразу ж набуло неабиякої популярності серед усіх верств населення. Державні службовці користувались цими видами транспорту безкоштовно або на пільгових умовах. Представники вищих ланок губернської та міської влади зазвичай користувались власними виїздами або послугами візників, вартість яких жорстко контролювалась місцевою владою.

Одночасно із загальним розвитком суспільства поступово покращувалось становище і в санітарно-гігієнічній сфері. Про це свідчать періодичні видання того часу, які пропонували споживачам значний асортимент такого роду предметів за доволі помірними цінами. Поступово вдосконалювалось надання медичних послуг. Майже всі категорії державних службовців при лікуванні користувались істотними пільгами за рахунок державної скарбниці. Пенсійне

забезпечення працівників державної влади та їх сімей було набагато кращим порівняно з іншими верствами населення, оскільки воно було постійним і видавалось з державної казни. Крім того, чиновники нерідко вступали ще й у недержавні громадські пенсійні товариства.

Наостанок слід сказати, що вищі верстви населення Києва (чиновники, професори, заможні купці та ін.) за етнічним походженням були, зазвичай, росіянами. Відповідно, імперська влада створювала всі умови для покращання добробуту і підвищення життєвого рівня представників панівного етносу імперії Романових. У той же час умови праці, майнове становище, обсяги і якість споживання корінних українців та представників національних меншин залишали бажати кращого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ Рівень життя населення України. — К., 2006. — С. 16–17.
- ² Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005. — С. 48–49.
- ³ Шепелев Л.Е. Чиновничий мир России XVIII — начало XX в. — СПб., 1999. — С. 85.
- ⁴ Современная Россия. Очерки нашей государственной и общественной жизни. — СПб., 1889. — С. XI.
- ⁵ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1962. — С. 208.
- ⁶ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — Москва, 1978. — С. 75.
- ⁷ Шитлов А. Зарплата российского профессора в прошлом, настоящем и ... будущем // *Alma mater* вестник высшей школы. — 2003. — № 4. — С. 33–43.
- ⁸ Кабыш С. Откуда пошел киевский телефон: Заметки из истории техники в Украине // *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал*. — 2004. — № 4. — С. 167.
- ⁹ 1 четверть для сипучих тіл=0,209909 м куб.=8 гранців=26,24 л // *Советский энциклопедический словарь*. — Москва, 1981. — С. 1502.
- ¹⁰ Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. II. — СПб., 1852. — С. 54, 60, 85, 195, 329; Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. — Москва, 1855. — С. 21.
- ¹¹ Там же. — С. 530.
- ¹² Гайдебуров П.А., Конради Е.И. Русские общественные вопросы. С приложением литературно-политического отдела // *Сборник недели*. — СПб., 1872. — № 18. — С. 17.
- ¹³ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 72, оп. 1, спр. 317, арк. 9, 10.
- ¹⁴ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. — СПб., 1867. — С. 69.
- ¹⁵ Фундуклеев И. Указ. соч. — С. 384.
- ¹⁶ Інститут рукописів національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 202, спр. 7, арк. 3 зв.

¹⁷ Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. 16, оп. 465, спр. 465, арк. 27 зв., 28 зв.

¹⁸ Кабыш С. Указ. соч. — С. 167.

¹⁹ Киевский листок объявлений. — 1877. — № 25. — С. 2.

²⁰ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 463, арк. 5 зв., 6.

²¹ Там само, спр. 464, арк. 1.

²² Там само, арк. 15 об.

²³ *Самойленко Е.А.* Киевская городская полиция в XIX — начале XX вв. / Е.А. Самойленко / 12.00.01 [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: — Харків, 2000. — С. 35.

²⁴ *Чайковський А.С., Щербак М.Г.* За законом і над законом: 3 історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX — початок XX ст.). — К., 1996. — С. 83–84.

²⁵ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — Москва, 1978. — С. 91.

²⁶ Кабыш С. Указ. соч. — С. 167.

²⁷ Там же.

²⁸ Театр. — 1896. — № 53. — С. 2.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 522, спр. 227, арк. 43.

³⁰ *Самойленко Е.А.* Указ. соч. — С. 89.

³¹ *Томіленко Г.* Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. // Укр. іст. журн. — 1999. — № 4. — С. 95.

³² *Яцунский В.К.* Социально-экономическая история России XVII — XIX вв. — Москва, 1973. — С. 113.

³³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 131, арк. 100.

³⁴ Биржевые ведомости. — 1898. — № 55. — С. 4.

³⁵ Там же. — 1897. — № 122. — С. 4.

³⁶ *Яковлев А.Ф.* Экономические кризисы в России. — М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. — С. 16.

³⁷ *Подолінський С.* Вибрані праці. — Луцьк, 2004. — С. 88.

³⁸ *Веблен Т.* Теория праздного класса. — Москва, 1984. — С. 106.

³⁹ Там же. — С. 109.

⁴⁰ Киевский телеграф. — 1875. — № 12. — С. 4.

⁴¹ Жизнь и искусство. — 1897. — № 216. — С. 4.

⁴² *Наумов Г.* Бюджеты рабочих г. Киева. — К., 1913. — С. 34.

⁴³ *Молчанов В.Б.* Вплив державного регулювання цін на життєвий рівень населення України (початку XX століття) // Історія України. — 1999. — № 11. — С. 5–6.

⁴⁴ Киевские губернские ведомости. Отдел второй. Часть неофициальная. — 1858. — № 41. — С. 259.

⁴⁵ *Мозговой В.Г.* Сборник сведений по Киевской губернии. — К.; Тип-я Губ-го прав-я, 1887. — С. 95, 96.

⁴⁶ *Наулко В.И., Миронов В.В.* Культура и быт украинского народа. — К., 1977. — С. 72.

⁴⁷ *Артюх Л.Ф.* Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). — К., 1977. — С. 36.

⁴⁸ *Похлебкин В.В.* История водки. — Москва, 1991. — С. 127.

⁴⁹ Киевский листок объявлений. — 1877. — № 2. — С. 4.

- ⁵⁰ Наулко В.И., Миронов В.В. Вказ. праця. — С. 62.
- ⁵¹ Похлебкин В.В. Указ. соч. — С. 123, 126, 127.
- ⁵² Киевское слово. — 1892. — № 1603. — С. 4.
- ⁵³ Похлебкин В.В. Указ. соч. — С. 135, 171.
- ⁵⁴ Там же. — С. 188.
- ⁵⁵ Киевское слово. — 1893. — № 2058. — С. 3.
- ⁵⁶ Там же. — 1892. — № 1601. — С. 3; № 1603. — С. 4.
- ⁵⁷ Беловинский Л.В. История русской материальной культуры. — Москва, 2003. — С. 109–110.
- ⁵⁸ Там же. — С. 73.
- ⁵⁹ Новиков Я.А. Протекционизм. — СПб., 1890. — С. 26.
- ⁶⁰ Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII — початок XX ст. — Дніпропетровськ, 2011. — С. 87.
- ⁶¹ Там само. — С. 127.
- ⁶² Домотенко Ю.К. Преславне містечко Трипілля на Київщині: історичні нариси. — К., 2006. — С. 94, 96.
- ⁶³ Потанин В.В. Таможенная политика России 60-х годов XIX в. и русская буржуазия // Проблемы общественной мысли и экономическая политика России XIX–XX веков. — Ленинград, 1972. — С. 61.
- ⁶⁴ 1 сажень = 3 аршинам = 7 футам = 2,1336 м // Советский энциклопедический словарь. — Москва, 1981. — С. 1170.
- ⁶⁵ Киевлянин. — 1897. — № 355. — С. 6.
- ⁶⁶ Жизнь и искусство. — 1893. — № 4. — С. 4.
- ⁶⁷ Там же. — 1894. — № 76. — С. 6.
- ⁶⁸ Там же. — № 306. — С. 4.
- ⁶⁹ Там же. — 1898. — № 354. — С. 4.
- ⁷⁰ Беловинский Л.В. Указ. соч. — С. 97.
- ⁷¹ Жизнь и искусство. — 1897. — № 84. — С. 4.
- ⁷² Киевский листок объявлений. — 1877. — № 3. — С. 3.
- ⁷³ Жизнь и искусство. — 1897. — № 80. — С. 4.
- ⁷⁴ Киевлянин. — 1899. — № 184. — С. 5.
- ⁷⁵ ІР НБУВ, ф. 60, спр. 270. Арх. Владимирского-Буданова. Материалы по имущественно-хозяйственным делам (Договора, прошение, расписки и др.) [80–90-е гг. XIX ст.], арк. 1, 2.
- ⁷⁶ Ковалинський В.В. Київські мініатюри. Книга дев'ята. Долі київських храмів. Частина перша. — К., 2011. — С. 30.
- ⁷⁷ Жизнь и искусство. — 1894. — № 265. — С. 1.
- ⁷⁸ Фундуклеев И. Указ. соч. — С. 54.
- ⁷⁹ Третяк К.О. Історія забудови та архітектури Києва наприкінці XIX — початку XX ст. Автореф. дис. к.і.н. — К.1999. — С. 11.
- ⁸⁰ Киевский листок объявлений. — 1877. — № 81. — С. 3.
- ⁸¹ Жизнь и искусство. — 1898. — № 76. — С. 3.
- ⁸² Ведомости сельского хозяйства и промышленности. — 1899. — № 69. — С. 4.
- ⁸³ Жизнь и искусство. — 1896. — № 3. — С. 4.
- ⁸⁴ Киевский телеграф. — 1875. — № 15. — С. 1.
- ⁸⁵ Томіленко Г. Вказ. праця. — С. 95.
- ⁸⁶ Макаров А. Бедные киевляне с утра ломали голову над вопросом: купить ведро воды за две копейки, чтобы приготовить чай и борщ, или же поесть хлеба на эти деньги? // Факты. — 2009. — 26 мая, вторник. — С. 10, 14.

⁸⁷ Ведомости сельского хозяйства и промышленности. — 1899. — № 1. — С. 3.

⁸⁸ Макаров А. За отопление двухкомнатной квартиры школьный учитель платил хозяину дома около 20 рублей, что составляло четыре процента его годового заработка (В старину киевляне предпочитали кирпичные дома деревянным, в которых легче было переносить морозы) // Факты. — 2009. — 13 октября, вторник. — С. 12.

⁸⁹ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 5–6.

⁹⁰ Пасічник М.Д., Хілінський В.М. З історії Київського телеграфу // Нариси з історії природознавства і техніки. — 1982. — Вип. 28. — С. 84–87.

⁹¹ Кабыш С. Указ. соч. — С. 161, 164, 165.

⁹² Киевский листок объявлений. — 1877. — № 4. — С. 3.

⁹³ Там же. — № 25. — С. 3.

⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 160, арк. 25.

⁹⁵ Киевский листок объявлений. — 1877. — № 19. — С. 3.

⁹⁶ Там же. — № 2. — С. 3.

⁹⁷ Там же. — С. 4.

⁹⁸ Там же. — № 3. — С. 4.

⁹⁹ Посадский И.В. Свод статистических сведений по средним учебным заведениям Киевского учебного округа за 1889–1894 год. — К., 1895. — С. 6,7,16,17.

¹⁰⁰ Боханов А.Н. Буржуазная пресса России и крупный капитал, конец XIX в. — 1914 г. — Москва, 1984. — С. 29.

¹⁰¹ Киевлянин. — 1905. — № 119. — С. 2.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Рибаків М. Хрещатик відомий і невідомий. — К., 2003. — С. 164–201.

¹⁰⁴ Там само. — С. 371, 372.

¹⁰⁵ Жизнь и искусство. — 1894. — № 265. — С. 3.

¹⁰⁶ Ковалинський В.В. Київські мініатюри. Книга восьма. — К., 2009. — С. 9–10.

¹⁰⁷ Жизнь и искусство. — 1898. — № 76. — С. 1–2.

¹⁰⁸ ІР НБУВ, ф. 51, спр. 13–16 [Арх. Ходецького С.М.], арк. 4.

¹⁰⁹ Жизнь и искусство. — 1896. — № 49. — С. 1.

¹¹⁰ Киевлянин. — 1894. — № 306. — С. 1–2.

¹¹¹ Ковалинський В.В. Вказ. праця. — С. 12–13.

Стаття надійшла до редколегії 25.11.2014 р.

ЖИЗНЕННЫЙ УРОВЕНЬ НАСЕЛЕНИЯ г. КИЕВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

В статье рассказывается о жизненном уровне населения г. Киева во второй половине XIX ст. На основе анализа источников и научной литературы доказывается, что благосостояние государственных служащих было намного лучше по сравнению с другими слоями населения.

Ключевые слова: жизненный уровень, благосостояние, социальная стратификация.

STANDARD OF KIEV LIVING IN THE LATE NINETEENTH CENTURY

In the article, it is told about the living standards of population of Kiev in second half of XIX century. On the basis of source and scientific literature analysis it is proved that the prosperity of jobholder's of Kiev was much better compared to the other strata of society and had a firm tendency towards improvement.

Keywords: *living standard, prosperity, strata of society.*